

Száraz Miklós György

Ki a cigány?

Mi él a fejünkben a cigányról?

A cigány sötét bőrű, fekete hajú. Szegény, koszos és lop. Szentelen, tolakodó, hangos. Kizsebel a buszon vagy a villamoson. A cigány csúnya és elesett. A cigány torzonborz betőrő. Ellopja a libát, tyúkot, a szárítókötélről a lepedőt. Bűnöző vagy csavargó, de leginkább a kettő együtt. Azt hiszem, akár Magyarországon, akár Litvániában, Franciaországban vagy az Amerikai Egyesült Államokban élünk, sokunk fejében valami ilyesmi villan át először. Nagypáink, nagyanyáink is így gondolták. De ha árnyaljuk a képet, kiegészítjük mai tapasztalatainkkal, az sem lesz sokkal biztatóbb. A cigány régiséget gyűjt és becsap. A cigány autókat tör fel, lakásmaffiát szervez, tehetetlen öregeket foszt ki, juttat az utcára. A cigány kopasz, kigyúrt, és BMW-ben vagy lakóautóban fészít. A cigány tolvaj, koldus vagy bűnöző. Így vagy úgy, de célja, hogy átverjen minket, nem cigányokat.

Némelyikünknek eszébe juthat a muzsikus cigány, a világhírű magyar dzsesszenészek egész sora, talán az andalúz flamenco kitűnőségei is, de azért, azt hiszem, ez a ritkább. Ha a cigányra gondolunk, első az ijedtség, a bosszúság, a harag. Elsőre nem a cigány tanítónő jut eszünkbe. Nem is a cigány sportoló. Nem a csöndes cigány képe idéződik fel bennünk, aki, teszem azt, magányosan, regénybe temetkezve utazik a metrón. Az ilyet észre sem vesszük. Nem tűnik fel. Ha azt mondják, cigány, nem jut eszünk-

be, mondjuk, hogy a cigány szép. (*The gypsy is beautiful?*) Talán eszünkbe jut, hogy egzotikus, de biztosan eszünkbe jut, hogy a cigány nem mi vagyunk. A cigány mindig ők. Nem mi.

Pedig a cigány is mi vagyunk.

Ha tetszik, ha nem. Csak egy kicsit messzebből kell néznünk.

Most nem arra gondolok, hogy mindannyian emberek vagyunk, hanem arra, hogy a magyar cigány magyar. A francia francia, a spanyol spanyol, az amerikai amerikai. Páskándi Géza, kitűnő magyar író, aki Romániában született, azt mondta: előbb magyar vagyok, azután ember. Ő ezt választotta, és nem is választhatott mást, hiszen Ady Endre földjén, az első világháború után Erdéllyel együtt igazságtalanul Romániához csatolt magyar földön született. Kisebbségben. És a kisebbségben élőnek mindig két választása van: vagy őrzi nyelvét, szokásait, különbözőségének tudatát, vagy beolvad. A harmadik lehetőség, hogy elhagyja a földet, ahová született. A magyar ember lemondhat a magyarságáról Romániában vagy Szlovákiában, Ukrajnában vagy Szerbiában is. El is hagyhatja ezeket az országokat, hazatelepedhet otthonról itthonra, a maradék Magyarországra. És ha itt sem érezné otthon magát, elhagyhatja anyaországát is. A magyar cigány, elhagyva földet, hazát és nyelvet, szintén lemondhat a magyarságáról. De nem biztos, hogy ha akar is, lemondhat a cigányságáról. Bárhová vesse is a sorsa, nem tud szabadulni tőle.

Magyarnak lenni sors, mondjuk.
Cigánynak lenni vajon balsors?

*

Cigány. Értelmetlen udvariassággal mondhatjuk romának is. (Bár én inkább Nagy Pállal, a kitűnő magyar történésszel értek egyet, aki szerint nem sok értelme van az efféle udvariaskodásnak, ha a szó mögötti tartalom, a bennünk élő kép nem változik.) Cigány. Roma. Sokszor szociális helyzetre utal a szó. Etikai, morális ítéletet kifejező tartalma is lehet. Cigányélet. Cigányul élni. Olyanok vagytok, akár a cigányok.

Vulcanius Bonaventura Brugen-sis a géták irodalmáról és nyelvéről írt, 1597-ben megjelent könyvében núbiaiak leszármazottainak véli őket, bár nyelvük eszébe juttatja azokat a kódorgókat is, *„akik nagyapáink, sőt apáink emlékezte szerint bejárva minden falvat és várost, a templomok kapui előtt csapatostul szoktak volt üldögélni, s korábban sose hallott trükkökkel és csalafintaságokkal törték borsot a nép orra alá. A núbiaiakhoz igencsak hasonlítottak, abban mégis különböztek tőlük, hogy míg a núbiaiak tenyérjósítás és jövendölés örvén szokták rászedni az embereket, ezek valamifajta ájtatosság tettetésével, továbbá különféle, az általuk szimulált rémséges betegségeket állítólag gyógyítani képes istenségek szent helyeire tett zarándokutak ürügyével fejtek pénzt a szájalomra készített pórnéptől.”* Philippus Camerarius 1599-ben azt állítja, hogy elterjedt vélemény szerint az akkori cigányság többnyire *„nem is túl távoli népekből összeverbuválódott tolvajbandákból, dologtalan és csaló emberek söpredékéből”* áll. Johannes Limnaeus 1645-ben megjelent könyvében azt írja, hogy *„számos jel alapján úgy*

találtam, hogy legtöbben azok közül, akiket én láttam, németek”.

A cigányság a legtöbb ember számára mégis faji, etnikai jelentéssel bírt régen is és ma is.

A 20. század második felében, az 1970-es években megkísérelték számtalan módon megközelíteni a kérdést, mégpedig ismét úgy, hogy gyakran a szó faji értelmét, jelentését kérdőjelezték meg.

A cigányság – állították és állítják ma is sokan – nem faji, nem etnikai, hanem sorsközösségi tudat. Tulajdonképpen érzelem.

A cigányság – állították megint mások – faji kisebbség. Ugyanezt később etnikai csoportnak mondták. Csak-hogy ennek elengedhetetlen ismérve a közös nyelv és kultúra. Igen ám, de az 1970-es években a magyarországi cigányság nagyobb hányada, mintegy kétharmada, sőt háromnegyede már csak magyarul beszélt. A saját közös nyelv hiányában pedig, mondták a tudósok, nem beszélhetünk etnikai csoportról. És nemcsak a nyelv hiányzik, érveltek tovább a teória hívei, hiányzik a „Mi”-tudat is, melynek *„kialakulásához, fennmaradásához nélkülözhetetlen a nyelv, a szokások, hagyományok, szemléleti sajátosságok együttmozgása”.*

„Ma már – írja Mészáros György 1979-ben – a faluvégi putrikból kiverekedett cigányszármazású családok, akik munkájuk révén egészséges, korszerű lakásokban, nem-cigány környezetben élnek, felkapják a fejüket a cigány szóra.” Ugyancsak ő állapítja meg tanulmányában, hogy a magyarországi cigányság nem tekinthető etnikai egységnek, mert nem jellemzi őket a *„mi-ők”* antitézis, *„hiányzik az etnikai öntudat, a csoportegység kritériuma, a közös eredetről való tudás”.* A magyarországi cigányság

egészére azért sem alkalmazhatók az etnikai és nemzetiségi fogalmak, mert a cigány kulturális hagyaték *„nem rendelkezik olyan tartalommal, amely képes lenne önmagából alapot adni a nyelvnek mint a fogalomalkotás alapvető eszközének az orientációra, a megfelelés és közvetítés irányába”*. Az erőltetett nyelvújítás pedig *„közösségi igény nélkül beszűkül, elhal, időtlen frazeológiába süllyed”*. A dolgozat szerzője azt is megállapítja, hogy *„a minőségi fejlődéshez szükséges emberség-modell, a fundamentális alapérték, nem a cigány, hanem a magyar nyelvvel épül be a cigány egységbe”*.

Akkor hát ki a cigány? Mi az, ami a nagyon is differenciált cigányság, de legalább a magyarországi cigányság egészére igaz?

A történelmi eredet.

Így született meg akkoriban a „történelmi közösség” elnevezés. A közös eredet látszott a legmegfelelőbbnek arra, hogy a különböző nyelvű, különböző hagyományú, különböző foglalkozást űző, különböző anyagi helyzetben élő, letelepedett vagy éppen vándorló cigány csoportokat egy madzagra fűzze.

A cigány ember, aki nem tagadja, hogy magyar vagy roma vagy szintó (másként szintí), esetleg tagadja, hogy cigány volna. És nem az indiai eredet zavarja, hanem a szegénység, a műveletlenség, a rendetlenség, a bűn és piszok. Ami a cigány szóhoz kötődik.

Nem vagyok cigány, hiszen munkám van, autóm, lovaim, üzletem. Jómódban élek. Nem vagyok cigány, nem vagyok roma: muzsikus vagyok. Mészáros György azt írja, hogy az úgynevezett lumpen cigány réteg magatartása sokszor nemcsak a többségi társadalom normáit, hanem magáét a cigányságét is sérti. Sérti azt a „min-

den időben a célszerűséghez igazodó sajátos etikai értékrendet”, mely a cigányságban kialakult.

*

Cigány nemzet.

Létezik ez egyáltalán? Létezik olyan, hogy egységes cigány nemzet? Egyre inkább igen. Valaha, nem is olyan régen a válasz nagyon bizonytalan lett volna. A kérdés emlékeztet egy kicsit a hajdani vitára: létezik-e zsidó nemzet? A zsidóság vajon faj vagy vallás? Csakhogy zsidó vallás tagadhatatlanul mindig is létezett. Akkor is, amikor, már és még – röpké kétezer esztendőn át – nem létezett zsidó államiság. Cigány államiság sincs. Cigánia, Romland, Romanesztán. Szent cigány föld. Mert ugyan sokáig nem volt zsidó ország, de valaha létezett Izrael és Juda. Voltak zsidó királyok is, Dávid, Salamon, Roboám. Ősapák és pátriárkák sora, Mózes és Ábrahám. Létezett a zsidó papság. Hosszan folytathatnánk a sort. Nagyon is létezett a zsidó múlt, létezett a zsidó írásbeliség. A zsidó irodalom és tudomány. Krónikák, énekek, himnuszok, mesék és legendák, a szent szövegeket magyarázó kommentárok. Volt nagy, erős emlékezet és hihetetlen kohéziójú öntudat. Ezzel együtt, erről le nem választhatóan, létezett a vallás.

Akkor hát mégis egészen más ügy ez a kettő, mégsem összehasonlítható. Nem, valójában nem, de valamiben mégis. Zsidók és cigányok esetében egyformán megmutatkozik az örökítés ereje, a minden körülmények között működő kohézió.

De mi legyen az egységes cigány identitás alapja?

A közös szenvedés? A szenvedéstörténet, a martirológia?

Nagyon sokan állítják, hogy nem beszélhetünk egységes cigány iden-

titásról, hanem a befogadó országok történelme által kialakított, nagyon is különböző, de azért sok mindenben hasonló, egymásról sokszor mit sem tudó, máskor kapcsolatot ápoló, vagyis hol egymással érintkező, hol pedig elszigetelten fejlődő helyi szubkultúrákról beszélhetünk.

Cigányokról írt könyvében Sir Angus Fraser bőséggel citál a nagy-britanniai törvényekből és rendeletekből, melyek kínkeservesen igyekeztek (és igyekeznek) meghatározni, definiálni a cigányság mibenlétét. Idézi például az autópályák használatának rendjéről 1959-ben alkotott jogszabályt (Highways Act), mely megtiltja, hogy házalók, vándorkereskedők és cigányok sátrat verjenek, pultot vagy bódét állítsanak fel az autópályák burkolatán, gyepes szegélyén vagy leállósávján. A cigány kifejezés – mint a rendelet értelmezői később magyarázták – ez esetben nem utal semmiféle etnikumra, hanem összefoglalja a korábbi rendeletekben szereplő „cigányok és egyéb utazók” kitételt. Az 1968-as Caravan Sites Act, vagyis a szekérrel és lakókocsival történő parkolást, táborozást rendezni kívánó törvény is ilyen általános értelmű kifejezésként határozza meg a cigány, a gypsy szó értelmét. Eszerint etnikumától és származásától függetlenül cigánynak minősül minden olyan ember, aki nomád életmódot folytat: a vándorcirkuszosokat leszámítva. Az angol fellebbviteli bíróság egy 1988-as határozata egészen világosan ki is mondja: sokan vándorolnak országszerte furgonban, lakókocsiban, különféle buszokban, utánfutón vagy motorbiciklin, ezek mindannyian vándorló, nomád életmódot folytatnak, joggal nevezhetjük hát őket a szó tágabb értelmében cigánynak, habár „csoportként nem

rendelkeznek azokkal a tulajdonságokkal, melyek etnikai csoportként való meghatározásukhoz” elengedhetetlenek volnának.

Fraser is felteszi a kérdést, hogy akkor vajon mi is volna a cigány identitás meghatározó eleme. Az életmódot, a vándorlást kell annak tartanunk? Kérdése szónoki, nyomban meg is adja rá a választ. Nem. Hiszen a definiálatlanul, ám a közvélekedés szerint vitathatatlanul cigánynak tartott népesség nagyobb része él világszerte letelepedetten.

*

A cigány nem államalkotó nép. Megtűrt népcsoport, mely sokáig – netán máig? – Európa és a Föld egyetlen országában sem tartozott a nemzettestbe. Élősködőként tekintünk – tekintünk ma is – a cigányokra. Ki kéne zavarni őket az országból. Be kellene őket olvasztani, de mert nem lehet, hát tovább kell őket űzni; boldogítsanak mást. Vészesebb időkben a kiirtás gondolata, kísérlete is felmerült.

Egy ideje egyértelmű, hogy meg kellene tanulni együtt élni velük.

Nekünk velük?! Nekik velünk!

Igaz, csakhogy az már ezer év alatt bebizonyosodott, hogy egyik sem megy. Cigány és nem cigány népesség csak akkor él egymás mellett viszonylag rendezetten – már-már azt írtam, felhőtlenül –, ha senki nem erőltet semmit, ha a tanulás, összezokás ösztönös, ha lényegében mindenki élhet tovább a maga törvényei, szokásai, hagyományai szerint. Igen, a cigány is.

Ehhez az együttéléshez nem feltétlenül kell a történelmet ismerni. Hiszen ha a betelepülő cigányság megtalálta a helyét, szerepét, speciális feladatát (munkáját) egy államban, va-

lamilyen többségi etnikumban, akkor sosem azon múltott a békesség, hogy a fáraó népének, egyiptomiaknak, indiaiaknak, perzsáknak vagy a kazárok utódainak, netán bohémeknek, azaz cseheknek, vagy éppen (mint egykor Mexikóban) húngaróknak, vagyis magyaroknak hitték, nevezték őket. De azért a valóság, a história ismerete nem árthat.

Cigány história?

Nyilván létezik olyan ember, aki felkapja erre a fejét. No hiszen, mondja, cigány történelem?! Szép lehet! Mint az őseiberé. Névtelen hordák sodródása hol erre, hol amarra.

Nem is látszik oktalannak a tamáskodás. Hogy is van ez? Van olyan, hogy cigány történelem? Hiszen még államalkotó nemzetek fiai is hányszor hamisítanak, kreálnak maguknak történelmet. A valódit letagadják, olykor kisebbségügyi komplexusokkal küzdenek miatta.

Van olyan egyáltalán, hogy cigány történelem?

Ne aggódjunk: van.

Úgy is mondhatnám, tetszik vagy sem: van.

És mint olyan sokszor – talán mindig? –, a valós történelem szebb, de legalábbis izgalmasabb, mint a kreált.

Számos kutató úgy véli, hogy indiai hazája elhagyására a terjeszkedő iszlám vallás kényszerítette a cigányságot. Mások szerint más okai lehetnek az elvándorlásnak.

Vajon mit gondoltak erről ők maguk?

Érdekes, hogy a cigányoknál az eredet, a származás nem kötődik helyhez, nem kötődik territóriumhoz. Sokak szerint nem is ismerik a territorialitást, a területiség elvét, ami szerint valamely államiság területén

lakó emberek közössége annak az államnak a törvénykezése, joghatósága alá van rendelve. Michael Sinclair Stewart angol kultúranthropológus – aki valamikor a nyolcvanas években másfél évet töltött egy Heves megyei település (fantáziánéve: Harangos) oláh cigányai között – azt állítja, soha nem beszélnek a romák Indiáról, de nem emlegetik Egyiptomot sem. Nem foglalkoztatja őket, hogy honnan jöttek őseik. Identitásuk nem földrajzi tájhoz, hanem emberi kapcsolataikhoz kötődik. Patrick Williams szerint is hidegen hagyja őket India, az indiai eredet kérdése.

Cigány iratok, oklevelek, források nincsenek. Pontosabban nagyon sokáig nincsenek. Sosem ők maguk beszélnek, mindig mások mutatják be őket. Évszázadokon át mi írjuk le az ő viselt dolgaikat. És ha „mi” foglalkozunk velük, akkor valami baj van. Elkövettek valamit. Ők. Ellenünk. Ha mi – olaszok, spanyolok, oroszok vagy magyarok – nagyon odafigyelünk rájuk, bevesszük őket krónikáinkba, akkor valamit elkövettek. Így hát a források – kevés kivételtől eltekintve – a legjobb esetben is közönyösek, általában inkább előítéletesek. Igaz, előítéletesek a bolondokkal, betegekkel, csavargókkal, boszorkánynak és varázslónak mondott egyéb csodabogarakkal is.

Akkor hát nem tőlük tudjuk meg, valójában honnan is jöttek. Már csak azért sem, mert a *mulo*, a halottakkal kapcsolatos félelmek, a hallgatás kötelessége lehetetlenné tette (teszi) a történelmi emlékezet működését. A cigány ember egyszerre tiszteli és rettegi halottait. Fél, hogy megbánthatja őket, fél, hogy visszatérhetnek kísérteni. A *mule*, a halott ember sokféle kötelezettséget, önkorlátozást, terhet követel hozzátartozóitól és kö-

zösségétől. Judith Okely *The Traveler-Gypsies* című könyvében azt állítja, hogy a halott cigány olyanná válik, mint egy *dzsordzsio*, vagyis gádzsó, azaz nem cigány. A halál az egyetlen igazi asszimiláció. *„Amikor a cigányok kifejezik a mulótól való félelmüket, valójában szimbolikus eszközökkel a dzsordzsióktól való félelmüket erősítik meg újra és újra.”* Leonardo Piasere leírja, hogy a mulo megköveteli a halott használati tárgyainak (egy részüknek) vele temetését, illetve elégetését, használhatatlanná tételét. Ez a követelés olykor még a lakóházakra, autókra, munkaeszközökre is kiterjedhet. Tilos a hulla szó kimondása, ahogy sokáig a halott nevének említése is. *„A romák ritkán és olykor rosszul emlékeznek, mindenesetre nem ragaszkodnak a családfák felállításához: számukra ez nem büszkeség forrása, sőt még hosszú idő eltelte után is állandó veszélyt jelent a mulókkal való tiszteletlen bánásmód lehetősége miatt.”* A cigányokat nem érdekli a múlt. A mával kell törődni, esetleg a holnappal. A múlt nem érdekes. A hallgatás törvénye persze nem azonnali felejtés, hiszen a halott emléke nagyon is él. Piasere szerint a hallgatás intenzitása egyenesen arányos az emlékezés intenzitásával. A hallgatás állandó emlékezés, amely jelen van a mindennapokban. A halottak végleges halála akkor következik be, amikor azok a személyek is meghalnak, akik emlékeztek rájuk, ismerték őket. A mulo, a hangosan emlékezés tilalma megakadályozza a cigányokat abban, hogy a múlt tanulmányozásában elmerüljenek, így hát történelmi emlékezetük általában igen rövid. Vannak olyan kutatók, akik azt mondják, hogy az írásbeliség hiánya és a mulo együttes eredményeképpen a romák emlékezete három,

legfeljebb négy emberöltőnyi időre terjed ki.

*

Patrick Williams több munkájában is azt fejtegeti, hogy a cigányok személyes kapcsolataiban az identitásnak nagyon erős a szerepe.

Cigány identitás. Világos, hogy léteznek. De vajon mi határozza meg a cigány ember önazonosság-tudatát? Ugyanazok a dolgok, körülmények, mint minden emberét? Mondjuk, az anyanyelv? A szülőhely? A haza? A vallás? Nehéz ügy. Talán a rokonság? A bőrszín? A társadalmi státusz? A munka? Mikor mi. Senkinél sem egyszerű ez, a cigányoknál sem az.

Nézzük Patrick Williams egyik alanyát. Vegyünk tehát egy franciaországi, történetesen párizsi cigány embert. Kérdezzük meg, minek tartja magát. Kalderásnak? (A nyugat-európai és a hazai fiatalabb kutatók is gyakran a kelderás alakot használják.) Romának? Cigánynak? Párizsinak? Kiderül, hogy emberünk azonosságtudatában más kalderásokkal szemben a párizsi volta a legfontosabb. Ha egy szintő cigánnyal találkozik, a párizsiság jelentősége elenyészik, meghatározóvá oláh cigány volta lesz. Ő nem szintő, mint a másik, hanem oláh cigány. Ha egy lovárral hozza össze a sors (aki maga is az oláh cigányok közé tartozik), emberünk kalderássá lesz. A nem cigány – a gádzsó – mindebből persze semmit sem érzékel. Ő csak egyforma cigányokat lát.

Bonyolult ügy az identitás. Az erdélyi Ürmös község pünkösdistá kalderás csoportjának papja így beszél erről a kérdező kultúrantropológusnak: *„Tudja, sokféle cigány van. Vannak cigányok, akik beszélnek jól cigányul, csak zavarnak belé irtózatot sok román szót. Vannak más*

cigányok, akik valamikor jártak a medvékkel, muzsikáltak s táncoltak a medvék...” Az idős cigány pap – aki különben számontartja az őseredet, tud Indiáról is – olyan cigányokat is ismer, akik faluról falura járnak, „valamit olvasztanak, és azzal a kalányokat fényesre csinálják”. Aztán léteznek még „román cigányok, akik egyáltalán nem tudnak cigányul”, léteznek magyar cigányok, akik Marosvásárhely környékén laknak. Nyilván az úgynevezett gábor-cigányokra gondol. Mivel zárja az öreg pap? „És vigyünk mi, az eredeti cigányok. A mi származásunk sátoros cigányból van, tudja? Ez a kalderás nyelv, ez az eredeti sátoros nyelv.”

Mit tudunk meg a fentebbi szövegből? Először is azt, hogy a kérdezettek egyértelműen nem gádzsók. Cigány-tudatuk van. De megkülönböztetik magukat a környező román cigányoktól is, akik nem többnyelvűek, hiszen románul tudnak csak, sem cigányul, sem magyarul nem beszélnek, és akikkel szemben őr-mösieink eredeti, igazi cigányoknak vallják magukat, hiszen saját, kal-

derás nyelvük van. (Emellett románul és magyarul is beszélnek.) Ráadásul pünkösdisták.

Az identitás, az azonosságtudat sok elemből áll össze, s az egyes elemek bizonyos környezetben láthatatlanul, már-már súlytalanul épülnek be a személyiségbe, míg ugyanazok az elemek más környezetben rikítóvá, hangsúlyossá válhatnak. A franciaországi cigányok többsége rom. Aki nem, annak többsége kalderás, de léteznek persze kisebb csoportok is, mint mondjuk a szintók. Tegyük fel a kérdést ama franciaországi, elképzelt embernek: – Cigány vagy? – Mérget vehetünk a tagadó válaszra. Dehogy. Ő nem cigány. Félreértés ne essék: nem tagadja a romaságát. Ő nem cigány. Ő rom. Kalderás vagy szintó. Esetleg üstfoltozó, autószerelő vagy pünkösdista. Nem cigány. Tudja, hogy a gádzsónak mégis cigány, de az meg nem érdekli. Neked cigány vagyok, gondolja magában, de nem baj. Engem sem érdekel, hogy te talján vagy-e, gallego vagy muzulmán. Nekem gádzsó vagy. Nem cigány. Idegen. Gádzsó dilo, bolond idegen.